

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης,
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ.
ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ,
 μετάφραση Στέλλα Νικολοϋδή,
 Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα
 Εθνικής Τραπέζης, 1996, 654 σελ.

Σταύρος Θ. Ανεσιτίδης

ΘΕΜΕΛΙΩΜΕΝΟΣ στην καρτεσιανή αμφισβήτηση της καθιερωμένης αυθεντίας και στην αντιπαράθεση των Hobbes και Spinoza απέναντι στην άγνοια και την δεισιδαιμονία, ο Διαφωτισμός εξέφρασε την χειραφέτηση του ευρωπαϊκού πνεύματος από την μεσαιωνική κοσμοθεωρία χάρη στην επίκληση του ορθού λόγου, την εμπειρική γνωσιολογία και την φυσική θρησκεία των ελεύθερων στοχαστών. Αυτές οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις συνδυάστηκαν με την θεωρία του φυσικού δικαίου, η οποία καθιέρωσε την αρχή των αναπαλλοτριωτών ανθρώπων δικαιωμάτων ως συστατικού της ιδέας της ελευθερίας. Ως πολιτική θεωρία, η φιλοσοφία του Διαφωτισμού επεξεργάστηκε τις εκφάνσεις, που συνεπαγόταν η αποδέσμευση του ανθρώπινου πνεύματος από την κηδεμονία του καθιερωμένου: καταδίκη της απολυταρχίας, του φανατισμού, της μισαλλοδοξίας και της κοινωνικής ανισότητας. Έτσι, ο Διαφωτισμός, από ιδεολογικό και πνευματικό φαινόμενο, μετουσιώθηκε σε κίνημα, το οποίο επηρέασε, επικαθόρισε και εν πολλοίς διαμόρφωσε τις αρχές και την φύση των πολιτικών πραγμάτων.

Το ιδεολογικό οικοδόμημα του Διαφωτισμού εδραιώθηκε στις κοινωνίες της Βορειοδυτικής Ευρώπης, αλλά και στον νέο κόσμο του Βορείου Ατλαντικού, σε χώρους όπου, σε αντίθεση με τις κοινωνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, υπήρξε περιβάλλον πνευματικό, που ευνοούσε την αφομοίωση, την εμπέδωση και την καρποφορία των νέων ιδεών.

Η μελέτη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού οφείλει πολλά στον Κ. Θ. Δημαρά, ο οποίος με την ευρύτητα της έρευνάς του, τον εμπνευσμένο του λόγο, αλλά και την καθολικότητα και σφαιρικότητα των προσεγγίσεών του παρέδωσε ένα αδρό και στέρεο περίγραμμα, όπου καταγράφονται τα κύρια θεωρητικά ζητήματα (εκκοσμίκευση της γνώσης, εξορθολογισμός της σκέψης, προσδιορισμός της νεοελληνικής συνείδησης, κοινωνική αναμόρφωση) και όπου η συγκριτική ανάλυση αναδεικνύεται ως ουσιαστική μεθοδολογική πρόταση.

Ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, καθηγητής της πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, διδάκτωρ φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Harvard, έχει ήδη στο ενεργητικό του σημαντικά βιβλία γύρω από το φαινόμενο του Διαφωτισμού στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: *Ίωσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, 1985, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, 1990, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy, Variorum*, 1994. Η παρούσα μελέτη του αποτελεί ακριβώς τον πνευματικό καρπό και την ένδειξη της πολυετούς και συστηματικής ενασχόλησής του με την ιστορία των ιδεών και την πολιτική φιλοσοφία στον 18ο αιώνα. Διαρθρωμένη σε δέκα μείζονα κεφάλαια, διερευνά την εισδοχή των ιδεών

του Διαφωτισμού στον κόσμο της Μεσογειακής Ευρώπης, σε κοινωνίες με βαθιές ρίζες στην ελληνορωμαϊκή και χριστιανική πολιτισμική και πνευματική παρακαταθήκη. Σε κοινωνίες, δηλαδή, με ανεπτυγμένες περισσότερο τις δυνάμεις της αδράνειας, της συμβατικής παιδείας και της πνευματικής δυσκαμψίας και καταγράφει και ανασυνθέτει τους μετασχηματισμούς στην συλλογική συνείδηση του μεταβυζαντινού ελληνισμού αναδεικνύοντας τις πολιτικές τους προεκτάσεις.

Ακριβώς γιατί η νεοελληνική κοινωνία παρουσίαζε ιδιαίτερες η πορεία προς τον Διαφωτισμό υπήρξε παρατεταμένη και δυσχερής (Κεφ. Α΄. *Η μακρά πορεία προς τον Διαφωτισμό*). Το ενδιαφέρον για την φιλοσοφία αναζωπυρώνεται στην καθ' ημάς Ανατολή όταν αποκαθίστανται πνευματικοί δεσμοί με την Δύση, τον 17ο αιώνα, μέσω των Ελλήνων οπουδαστών και λογίων της Βενετικής Πολιτείας. Στην νεοαριστοτελική παράδοση που κυοφορήθηκε στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας εντάσσονται ο αυστηρός επικριτής του μεσαιωνικού σχολαστικισμού Θεόφιλος Κορυδαλλεύς και οι θεμελιωτές της φαναριωτικής σκέψης Αλέξανδρος και Νικόλαος Μαυροκορδάτος, των οποίων η οθωμανική συνείδηση συνδυαζόταν με προδιάθεση ευρωπαϊκού κοσμοπολιτισμού. Η πορεία προς τον Διαφωτισμό διευκολύνθηκε χάρη σε στοχαστές όπως ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, στην σκέψη του οποίου διακρίνονται στοιχεία πνευματικής ελευθερίας, ερευνητικής ανησυχίας και κοινωνικής κριτικής. Το ενδιαφέρον για τον εξορθολογισμό της γνώσης και την διάκριση της θρησκείας από την επιστήμη ενυπάρχει βεβαίως και στους Επτανήσιους Αντώνιο Κατήφορο και Βικέντιο Δαμοδό. Σε αυτόν τον τελευταίο οφείλεται κυρίως η αποδέσμευση από τον αριστοτελισμό και η προσέγγιση του καρτεσιανού ορθολογισμού. Για τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη, ο «μέγας Ανήρ» της ελληνικής πνευματικής παλιγγενεσίας υπήρξε ο Ευγένιος Βούλγαρης στην σκέψη του οποίου αποτυπώνονται οι διεργασίες, οι επιφυλάξεις και αναστολές, που προσδιορίζουν το φαινόμενο της πνευματικής, πολιτισμικής και πολιτικής αλλαγής στον 18ο αιώνα. Αυτό που καθορίζει τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του Βούλγαρη είναι η εξισορρόπηση μεταξύ των καινοτομιών της νεωτερικής φιλοσοφίας και της επιχειρηματολογίας της αρχαίας φιλοσοφίας και της χριστιανικής σκέψης. Ο συγγραφέας αναδεικνύει πώς ο Βούλγαρης, με ακέραια την χριστιανική του συνείδηση, χάρη, όμως, στην συνδιάλεξή του με την σκέψη του Descartes, του Locke και του Leibniz, συνηγορεί υπέρ της ελευθερίας της σκέψης και της κατάφασης του λόγου ως μέτρου της αλήθειας. Άλλωστε, με αφητηρία τους προβληματισμούς του Voltaire ο Επτανήσιος λόγιος θα προσφέρει στην ελληνική πνευματική κοινότητα την έννοια της ανεξίθρησκιας. Με τον Βούλγαρη και

τον συμπατριώτη του Νικηφόρο Θεοτόκη, εκφραστή επίσης το επιστημονικού πνεύματος, τίθενται στην ελληνική παιδεία οι προϋποθέσεις της φιλελεύθερης σκέψης. Και ενόσω η χριστιανική εσχάτολογία παραχωρεί την θέση της στην τελεολογία του λόγου, η παρουσία της νέας φυσικής επιστήμης και κατά συνέπεια η γνωσιολογική ανασυγκρότηση συμβάλλουν στην επανερμηνεία των ανθρώπινων πράξεων και των ιστορικών φαινομένων.

Με την προσέγγιση της ηθικής ιστορίας επιτεύχθηκε ως έναν βαθμό η σύνδεση μεταξύ του αρχαίου και του νεότερου ελληνισμού. Η ανάδειξη της αρχαίας καταγωγής των Ελλήνων και η επίγνωση του ιδιαίτερου εθνικού τους παρελθόντος υπήρξε αποφασιστική ως προς την διαμόρφωση της αίσθησης ιστορικής ταυτότητας. Η νέα προσέγγιση στην μελέτη του παρελθόντος, με άξονα τον πολιτισμό, αποτέλεσε τον δίαυλο για την μετάδοση των ιδεών και αξιών της κλασσικής αρχαιότητας στην νεότερη ελληνική σκέψη. Μέσα από νέες ιστοριογραφικές δοκίμες (Καισάριος Δαπόντες, Αγάπιος Λοβέρδος, Γρηγόριος Παλιουρίτης, Κυπριανός ο Κουριοκουρέινος), ή μεταφράσεις δυτικών ιστοριογραφικών συνθέσεων, οι μέθοδοι και οι πνευματικοί προσανατολισμοί της ιστορίας ενσωματώθηκαν στην ελληνική σκέψη και καλλιέργησαν την ιδέα ενός ξεχωριστού εθνικού παρελθόντος (Κεφ. Β΄. *Η διάπλαση της νεοελληνικής ιστορικής συνείδησης*). Επόμενο στάδιο, μετά από την ανακάλυψη του κοσμικού χρόνου, υπήρξε η εκκοσμίκευση της συνείδησης του χώρου, η υπέρβαση, δηλαδή, της γεωγραφίας της πίστης με μια νέα γεωγραφική αντίληψη θεμελιωμένη στην άμεση παρατήρηση, καταγραφή και αξιολόγηση των ανθρώπινων έργων. (Κεφ. Γ΄. *Η γεωγραφία του πολιτισμού*). Ο Κιτρομηλίδης εξετάζει διεξοδικά το έργο του Μελετίου [Μήτρου], μητροπολίτη Αθηνών, του Νικηφόρου Θεοτόκη, αλλά κυρίως του Ίωσηπου Μοισιόδακα και των Δημητριάδων, Γρηγορίου Κωνσταντά και Δανιήλ Φιλippίδη, αναπτύσσοντας την συνάρτηση γεωγραφικής φιλολογίας και ιδεολογικού μετασχηματισμού, εφόσον αναπόσπαστο τμήμα της γεωγραφικής γνώσης υπήρξε ο προβληματισμός για την κοινωνική και πολιτική αλλαγή.

Το πρότυπο της φωτισμένης απολυταρχίας, αν και χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο ως πολιτική πρακτική, αποτέλεσε στην ελληνική εμπειρία, λόγω διασταυρούμενων πολιτικών και πολιτισμικών ρευμάτων (προφητικός χιλιασμός, ρωσική προσδοκία, οθωμανικός δεσποτισμός), το υπόβαθρο για την επεξεργασία μιας πολιτικής θεωρίας για την ηθική και πολιτική ανάπτυξη της κοινωνίας (Κεφ. Δ΄. *Η φωτισμένη απολυταρχία ως τρίβος της αλλαγής*). Και εάν, η φωτισμένη απολυταρχία ενέπνευσε στοχαστές όπως ο Μοισιόδαξ, ο οποίος από την διαμάχη αρχαίων και νεοτέρων άντλησε

έναν ουσιαστικό και γόνιμο προβληματισμό για την ελληνική παιδεία πιστεύοντας ότι η εμπειρία και τα επιτεύγματα της Δύσης ανταποκρίνονταν στο πρόβλημα της Ελλάδος, οι ζυμώσεις της Γαλλικής Επανάστασης και τα αντιφατικά βιώματα, που προκάλεσε ενέπνευσαν κορυφαίους στοχαστές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Αναφέρονται στον Ρήγα και τον Κοραή, οι οποίοι δεν παρέμειναν απλώς σε ένα στάδιο κριτικής ριζοσπαστικής σκέψης –στοιχείο ασφαλώς του ευρωπαϊκού ανανεωτικού στοχασμού– αλλά προχώρησαν στην επεξεργασία πολιτικών και κοινωνικών προγραμμάτων για την μεταρρύθμιση της ελληνικής κοινωνίας (Κεφ. Ζ΄. *Η εναλλακτική πολιτική επιλογή του Διαφωτισμού*, Κεφ. Η΄. *Ο Διαφωτισμός ως κοινωνική κριτική*). Ο Κιτρομηλίδης αναλύει τον ριζοσπαστισμό του Ρήγα αναδεικνύοντας τις παιδαγωγικές και κοινωνικές του εμπνεύσεις από τον Rousseau καθώς και τον δημοκρατικό πυρήνα της σκέψης του, που ανάγεται στον πολιτικό ουμανισμό του Montesquieu. Ο Ρήγας, οραματιζόμενος τον απελευθερωμένο άνθρωπο, εξέφραζε μια εναλλακτική πολιτική πρόταση για την ανατροπή του οθωμανικού δεσποτισμού και διακήρυσσε ένα κοινωνικό σύστημα με ρητά εξισωτικό χαρακτήρα. Στην περίπτωση του Κοραή, ο Κιτρομηλίδης μας φέρνει αντιμέτωπους με έναν στοχαστή επηρεασμένο από τον Montesquieu, αλλά και τον Condorcet και τους πνευματικούς του διαδόχους τους *Idéologues*, έναν ριζοσπάστη, ο οποίος επεξεργάστηκε την λογική του Διαφωτισμού ως πραγματική θεωρία πολιτισμικής αλλαγής και ηθικής αναμόρφωσης. Αναδεικνύει επίσης πώς ο Κοραής, μελετώντας τον Rousseau, προσέδωσε στον ηθικό του προβληματισμό ουσιαστική πολιτική διάσταση και πώς κατάφερε να προσδιορίσει την νεοελληνική συνείδηση με τους όρους της ιστορικής σύνδεσης του νεότερου ελληνισμού με τον κλασσικό. Η πολιτική του Κοραή θεμελιωμένη στην κλασσική ελληνική σκέψη, τον εξορθολογισμένο χριστιανισμό και τον πολιτικό φιλελευθερισμό και ριζοσπαστισμό του Διαφωτισμού συνέβαλε στην υπέρβαση της παραδοσιακής ιδεολογίας συνδέοντας την ελληνική συνείδηση με τις ουσιαστικότερες πτυχές της ευρωπαϊκής κοινωνικής και πολιτικής σκέψης, η οποία αναδύθηκε από την διαλεκτική του Διαφωτισμού.

Για την μετά από το 1821 περίοδο, η πορεία της ελληνικής κοινωνίας προσδιορίστηκε από την αντινομία μεταξύ ενός εκσυγχρονιστικού φιλελευθερισμού και ενός μεγαλόστομου και άκαμπτου εθνικισμού ως προς την προώθηση του αιτήματος της εθνικής ολοκλήρωσης με τις γνωστές οδυνηρές εθνικές εμπειρίες όποτε την απόκλιση από την ορθολογική θεώρηση των πολιτικών ζητημάτων συνακολούθησε η παγίωση στην αυταρχική λογική μιας πλειοδοτούσης εθνικής μισαλλοδοξίας (Κεφ.

Θ΄. *Η πολιτειακή σύνθεση, μήτρα για τον εθνικισμό*, Κεφ. Ι΄. *Η τύχη του Διαφωτισμού*). Υπό το πρίσμα αυτό, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός του Πασχάλη Κιτρομηλίδη δεν αποτελεί απλώς θεώρηση της ιστορίας της νεότερης ελληνικής πολιτικής σκέψης, αναπαράσταση δηλαδή της ιδεολογικής καμπύλης από την διαμόρφωση του ορθολογικού νεωτερικού στοχασμού έως τον ανεξέλικτο πολιτικό φιλελευθερισμό. Ο Κιτρομηλίδης στόχευσε στο να καταδείξει ότι η υποδοχή και η ανάπτυξη του Διαφωτισμού υπήρξε επίμαχη διαδικασία, εφ' όσον η κληρονομία του κινήματος στο επίπεδο της πολιτικής σκέψης εξουδετερώθηκε από την αντιφιλελεύθερη ιδεολογία του αλυτρωτικού εθνικισμού. Και αυτή είναι η σημαντική θεωρητική και μεθοδολογική συμβολή του βιβλίου αυτού ως προς την κοινωνική θεωρία. Ακολουθώντας τους μεθοδολογικούς προβληματισμούς, που δέχονται το έργο των Elie Kedourie, *Nationalism* και Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*¹, επεξεργάζεται ένα πλήθος τεκμηρίων και μαρτυριών, που συνθέτουν το corpus των κειμένων του Διαφωτισμού για να καταδείξει πώς μετασχηματισμοί και αλλαγές στο πολιτισμικό οικοδόμημα και στην πολιτική ιδεολογία επηρέασαν την δομή της ελληνικής κοινωνίας και πώς οι αλλαγές αυτές προσλήφθηκαν και μετουσιώθηκαν σε σκέψη και ιδέες για πολιτικές στοχεύσεις και κοινωνικά προγράμματα. Ο ίδιος θεωρεί ότι ο Διαφωτισμός κατάφερε να ξεπεράσει τους όποιους σκοπέλους και να γίνει αισθητός στην ελληνική κοινωνία ανεξαρτήτως εάν οι διαφωτιστές δεν είχαν συνειδητοποιήσει την εσωτερική αντίφαση μεταξύ της πνευματικής ανάπτυξης και της αναιμικής κοινωνικής βάσης. Η διαπίστωση αυτή προσδίδει στο βιβλίο και την θέση δοκιμίου για την διερεύνηση των συμπτωμάτων της παθολογίας της νεοελληνικής κοινωνίας. Ας μου επιτραπεί να κλείσω το σημείωμα αυτό με την επισήμανση μιας αίσθησης που απορρέει από την ανάγνωση: ότι ο συγκροτημένος, ακριβής και σαφής επιστημονικός λόγος αποτελεί ένδειξη της τέχνης του λόγου.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Πρβλ. και *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics*, επιμ. James Tully, Princeton, 1990 και *Elie Kedourie (1926-1992). History, Philosophy, Politics*, επιμ. Sylvia Kedourie, London-Portland, 1998.